

СОЦІАЛІЗАЦІЯ У ПОВОЄННОМУ КИЄВІ: ДОСВІД РЕПАТРІАНТА (1945–2000)¹

Ця стаття є спробою критичного погляду на інтерв'ю, як історичне джерело дослідження повоєнної долі киян, які в роки Другої світової війни залучалися до рабської та примусової праці у нацистській Німеччині.

Ключові слова: соціалізація репатріантів, легітимація, анонімізація, нормалізація, компенсація.

Контекст. Поштовхом для локалізації дослідження повоєнної долі примусових робітників з СРСР, що працювати в роки Другої світової війни у Третьому Райху, долею лише мешканців Києва, стала особливість їх ситуації, що обумовлювалася офіційною забороною радянського уряду повертатися киянам у рідне місто. Згідно постанови РНК СРСР № 30–12с від 6 січня 1945 р. «Про організацію прийому громадян, звільнених Червоною Армією та військами союзних держав» репатріантам заборонялося селитися в містах Москва, Ленінград та Київ (в липні 1945 р. було зроблене виключення для неповнолітніх репатріантів, у яких в місті залишилися рідні) [31, с. 206]. Це рішення руйнувало долі десятків тисяч людей. Київ був єдиним містом в Радянському Союзі, з якого масово вивозилося населення на примусову працю під час нацистської окупації, й куди заборонено було повертатися репатріантам. Тим не менше в 1947 р. їх офіційно проживало в місті понад 16 тисяч. Можна припустити, що жителі Києва, депортовані на примусову працю до Райху, мають свій особливий досвід (негативний/ позитивний) входження у повоєнне радянське суспільство, і свої методи протистояння тоталітарній системі.

Епопея репатріації (повернення) на батьківщину радянських громадян, які в роки Другої світової війни з різних причин опинилися за межами території СРСР, нині є відносно дослідженою. Одними з перших почали її вивчати зарубіжні історики, діячі українських та російських еміграційних організацій [9; 11; 14]. У цих публікаціях в основному зосереджувалася увага на проблемі перебування переміщених осіб в Західноєвропейських країнах після закінчення Другої світової війни та

¹ . Стаття є коротким викладом окремих положень монографії: Пастушенко Т. В. «В'їзд репатріантів до Києва заборонено...»: повоєнне життя колишніх оstarбайтерів та військовополонених в Україні, яка стала результатом проекту, здійсненого за фінансової підтримки Німецького федерального фонду «Пам'ять, відповідальність, майбутнє» у рамках програми «Документація примусової праці, як завдання збереження пам'яті»

на примусових методах репатріації до СРСР колишніх радянських громадян. Коли, наприкінці 80-х рр., у Радянському Союзі почався процес розсекречення архівних фондів, до вивчення цієї теми долучилися радянські історики. Першими науковими публікаціями на пострадянському просторі стали статті, а згодом і монографії російських дослідників В. Земскова [18–21], О. Шевякова [37; 38], П. Поляна [31; 32]. Насичені статистичними даними, вони в деталях висвітлювали організаційну структуру та діяльність репатріаційних органів для повернення колишніх радянських громадян. Серед українських учених тему репатріації вивчали М. Коваль [22–24], О. Буцько [12; 13], С. Гальчак [15], окремі питання організації та функціонування репатріаційної системи у Київській області розглядалися й авторкою даної статті [27–29]. Оцінюючи діяльність репатріаційних органів, а також становище колишніх оstarбайтерів та військовополонених у повоєнному суспільстві СРСР, більшість зарубіжних та вітчизняних дослідників вказують на підозріле та місцями злочинне ставлення радянської влади до колишніх репатріантів. У Герберт зауважує, що «на відміну від французьких чи польських робітників, мільйони невільників із Радянського Союзу після повернення на батьківщину не тільки не зустріли якогось співчуття, фінансової підтримки, але багато хто з них на довгі роки знову стали жертвами репресій» [10, с. 489]. В. Земсков дещо пом'якшує подібну характеристику: «Не можна сказати, що в морально-психологічному плані репатріанти опинилися поза суспільством, але в усякому разі, особливо в перше повоєнне десятиліття, вони перебували ніби на його узбіччі» [20, с. 39–40].

Названі праці по репатріації переважно виконані в руслі політичної історії. Вони обмежуються вивченням діяльності державних органів влади, й зовсім мало уваги приділяють долі безпосередніх суб'єктів репатріації – колишніх оstarбайтерів, військовополонених, інтернованих. З одного боку це легко пояснити характером джерел по репатріації – адже це документи владних структур, створені в період від 1944 р. до 1953 р. (період існування Комісії у справах по репатріації при РНК/Раді Міністрів СРСР). Матеріали про створення та діяльність репатріаційних органів СРСР в Україні, процес повернення колишніх примусових робітників на Батьківщину складають три групи: документи організаційного характеру, статистичні дані та аналітичні документи. До першої групи належать накази, розпорядження, інструкції, котрі стосуються різноманітних організаційних моментів створення й налагодження роботи Комісії у справах репатріації при Кабінеті Міністрів України, обласних комісій, пересильних пунктів і таборів, зокрема Комісії у справах репатріації при Київській обласній раді, Комісії у справах репатріації при Київській міській раді та Миронівського прийомно-

розподільчого пункту. Одним із завдань репатріаційних органів був облік: кожні 10 днів районні, міські, обласні комісії, перевірконо-фільтраційні пункти повинні були подавати дані про кількість новоприбулих репатріантів, тому названі архівні фонди насичені щомісячними, подекадними статистичними відомостями. Багатовекторність завдань репатріаційних органів дає можливість отримати з доповідних записок та звітів інспекторів, скарг, телеграм різного роду інформацію про умови проживання в ПФП, ставлення до репатрійованих місцевих органів влади та населення, обставини працевлаштування, настрої громадян. Найбільш аналітично опрацьований матеріал про хід репатріації міститься в річних звітах Комісій у справах репатріації при Київській обласній та міській радах, підсумкових звітах Комісії у справах репатріації при КМУРСР на ім'я секретаря ЦК КП(б)У. Матеріали фонду Центрального комітету КПУ (ЦДАГО України) цікаві ще й тим, що містять інформацію про репатріацію, яка надходила з інших державних структур, не контрольованих Комісією: НКВС, НКДБ та НКЗС, місцевих органів КП(б)У.

Важливий погляд звичайної людини на процеси повернення та ресоціалізації колишніх оstarбайтерів демонструють документи особового походження, в основному епістолярії: листи зі скаргами, проханнями, заявами, що надходили в органи репатріації. Але, знову ж таки, вони датуються до 1953 р. Більш широко, у часовому проміжку розглядає питання повоєнного облаштування колишніх примусових робітників у СРСР П. Полян, оперуючи колом наративних джерел, які включають біографічні спогади, щоденники очевидців, а також анкетування колишніх примусових робітників, здійснені московського історико-просвітницьким товариством «Меморіал» на початку 1990-х рр. [32, с. 557–558]. Ґрунтуючись на аналізі анкет, заповнених колишніми репатріантами через 50 років, після повернення на батьківщину, учений зміг відійти від абсолютизації їх становища. Він зазначав, що серед дописувачів було чимало й таких, які зустріли «співчутливе» до себе ставлення на батьківщині: «нас жаліли», «ставилися доброзичливо», «з розумінням» і, власне, перебування в Німеччині не позначилося негативно на їхньому життєвому шляху. Тобто знайомство з долями безпосередніх свідків репатріації дозволяє поглянути інакше на проблему, у першу чергу, через призму сприйняття людини.

Важливим джерелом вивчення повоєнної долі киян-репатріантів, поряд з архівними документами, було обрано інтерв'ю з мешканцями Києва, які в роки війни перебували на примусовій праці в Німеччині й змогли повернутися до столиці. Адже архівні матеріали не можуть дати відповідь на питання: на скільки, зрештою, був успішним обраний спосіб дій історичних акторів. Аналіз біографічних інтерв'ю з колишніми військовополоненими й оstarбайтерами допоможе значно розширити

дослідницьке поле за межі одного короткого епізоду, додасть описаними процесам історично розгорнутої в часі перспективи [25, с. 76].

Збірка інтерв'ю з мешканцями Києва, записаних та відібраних для цього проекту, складається із 40 усних історій, з них – 18 жіночих та 22 оповіді, розказані чоловіками. 20 інформантів народилися або переїхали перед війною до Києва (8 чол. 12 жін.), решта – оселилися в столиці вже у повоєнний час. За віковими показниками картина буде наступною. Найстарший інформант був 1915 р. народження, наймолодший – 1940-го. Найстарша жінка, розповідь якої відібрали для проекту, була 1917 р. народження, наймолодша – 1938-го. Переважна більшість оповідачів (29) народилися у період між 1925 і 1927 рр., тому середній рік народження оповідачів – 1926-й (серед жінок цей показник становить 1927 р. н., для чоловіків 1925 р.н.). То ж для аналізу маємо спогади доволі вузької вікової категорії колишніх репатріантів, для більшості з яких досягнення повноліття співпало з часом закінчення війни. У перші повоєнні роки розпочалися їх трудові кар'єри і створення власної сім'ї. Половина інформантів робили ці перші кроки дорослого життя не маючи підтримки одного, а інколи й обох, батьків. У 9 оповідачів батько був репресований (3 киян), а в 11 – загинув на фронті (7 киян). Третина оповідачів, незважаючи на досить юний вік, мали за плечима довготривалий травматичний досвід виживання в нацистських концтаборах і таборах військовополонених: 5 інформантів-чоловіків були військовополоненими (з них троє – кияни), 15 – в'язнями нацистських концтаборів (13 чоловіків, 2 жінки, 6 киян). Після війни з числа корінних киян повернулися до рідного міста 15 осіб, п'ятеро – через заборону на проживання, змушені були виїхати з Києва й знову оселилися в ньому через деякий час.

За формальними показниками життя опитаних колишніх репатріантів склалося успішно. Більша половина оповідачів реалізували себе професійному та особистому плані відповідно до загальноприйнятої норми. Вищу освіту здобуло 23 оповідача (16 чоловіків, 7 жінок). Серед киян вищу освіту здобуло 9 осіб (5 чоловіків, 4 жінки). Всі інформанти мають тривалий трудовий стаж роботи на державних підприємствах та установах, серед оповідачів не було жодної домогосподарки, всі жінки мали багаторічний професійний досвід. Всі чоловіки й більшість жінок мали повноцінну сім'ю та дітей. Проте такий процент "успіху" серед інформантів, які погодилися дати інтерв'ю, не може бути автоматично спроектованим на всю соціальну групу репатріантів. І цей факт необхідно врахувати у висновках.

Аналіз повідомлених в інтерв'ю фактів і життєвих випадків з точки зору вибору індивідом форм поведінки і стратегій виживання у специ-

---

¹ Далі в аналізі ця група інформантів іде під назвою «кияни».

фічних соціально-політичних умовах слугував для реконструкції соціальної практики адаптації репатріантів у повоєнному радянському суспільстві. Наративи інформантів складаються з невеликих історій та описів окремих випадків із власного повсякденного життя, розказаних, як правило, в хронологічній послідовності. Біографічна структура кожного інтерв'ю, приблизно має три частини: життя до війни, війна та повоєнний період. Домінантну роль у розповіді відведено опису подій воєнного часу й досвіду перебування на примусовій праці в Німеччині. На проблемах повоєнного облаштування як то отримання паспортів, прописки, пошуку роботи, здобуття освіти, далеко не всі респонденти зосередили свою увагу. Були такі інформанти, які взагалі не скаржилися на своє життя після повернення до СРСР. Вони говорили, що їм не доводилося приховувати від родичів та колег своє перебування в Райху, й вони не зазнавали переслідувань чи дискримінаційних дій влади через те, що «працювали на ворога». У більшості ж випадків повернення додому й облаштування у повоєнному радянському суспільстві займають важливе місце в автобіографії інформантів. Вони розглядаються як продовження історії втрат, страждань і боротьби за виживання воєнного часу, як ще одне випробування на шляху до «щастя». А в деяких інтерв'ю репатріація описана як драма, яка зруйнувала надії й сподівання всього життя інформанта.

Чоловіки в розповідях про повоєнне життя надавали перевагу сюжетам про здобуття освіти, власної професійної кар'єри, тоді як тема сім'ї та дітей залишалася на маргінальному становищі. Усні історії жінок, навпаки, побудовані навколо їх родинних стосунків, і оповідь про пошук партнера, народження дітей становить основу їх біографічного конструкта [36, с. 252].

Ще один важливий сюжет присутній в інтерв'ю – це розповідь про місто. Характерно, що тільки в оповідях інформантів, які народилися й вирости в Києві, місту, його будинкам, вулицям, паркам, школі, городянам-сусідам відводиться роль повноцінної дійової особи. В інтерв'ю з тими, хто поселився в столиці України вже в дорослому віці, сюжети про місто як історичне або географічне тло повністю відсутні.

В оповідях інформантів-киян, незалежно від оцінки свого досвіду репатріації (позитивного чи негативного) зустрічається перелік схожих завдань/проблем та дій, які вони обирали для їх вирішення. Це необхідність перевірки і реєстрації за місцем проживання, пошук житла, роботи, здобуття освіти, вирішення проблем зі здоров'ям, створення сім'ї, турбота про батьків, дітей, потреба в особистій самореалізації тощо. Обрані інформантами способи вирішення цих та багатьох інших завдань/проблем повоєнного облаштування представляють набір певних стра-

тегій поведінки. Умовно їх можна назвати як *легітимація*, *анонімізація*, *нормалізація* та *компенсація*. Ці назви виділила в своєму аналізі нарративних інтерв'ю з колишніми остарбайтерами Псковської області російський соціолог Єлена Рождественская. Вона застосувала їх як варіанти стратегій подолання наслідків травматичного життєвого досвіду [34]. У випадку дослідження історії киян-репатріантів, в кожному інтерв'ю можна виділити не одну, а відразу декілька стратегій, які послідовно змінювали одна одну залежно від політико-соціальних та життєвих обставин. Тому таку зміну стратегій можна представити як певні етапи їх соціалізації в радянському суспільстві.

Етап *легітимації* включає різні процедури, пов'язані з легалізацією: проходження фільтраційної перевірки, реєстрація в органах НКВС, отримання особистого документу, який давав право проживати в даній місцевості. Для репатріантів-киян, яким офіційно забороняли селитися в столиці, здавалося, формальна процедура набувала значення «життя і смерті». Ніби «Страшний суд» описала Людмила відвідування зі своєю мамою паспортного відділу міста Києва: «Но вот неделя прошла, надо идти в этот вот... на Крещатик, 4 – это там принимают всех, кто был в Германии, ре...ре... репатриационный отдел¹. И вот мы туда пришли, а там очередь! Чуть ли не на пол-Крещатика стоит очередь с документами. Вот. И вот мы стоим и ждем, когда нас примут. И вот смотрим: одни выходят, уже кто там был, в слезах, рыдают... одна вышла, в обморок упала... а кто-то выходит, улыбается... а кто-то так – все по-разному. Помню, утром мы заняли рано очередь и попали уже где-то часов в пять-шесть, к концу дня к нему. Майор Руденко. Я его запомнила на всю жизнь, его там называли в очереди Волкодавом» [1].

Поширеним і звичним способом отримання потрібних документів було хабарництво. Із опитаних авторкою очевидців тільки один респондент розповів, що його родина зверталася по допомогу до влади, щоб повернутися в Київ [4]. Більшість, якщо виникала така потреба, йшли «обхідним» шляхом. У спогадах колишніх репатріантів хабар не виглядає чимось кримінальним і небезпечним, навпаки – це щасливий випадок, який дозволив нарешті вирішити всі проблеми. «Ну, здесь нам тоже повезло (виділено – *Авт.*). По-моєму, эта же Валя, или кто-то другой, я уж точно не помню, она работала в райисполкоме Московского района. А для того, чтобы получить это удостоверение на 6 месяцев, там была какая-то форма и надо была печать с этого райисполкома, что я работаю и что у меня есть справка. Не помню точно, какая это сумма была, но мы уплатили. Я, Зоя Ивановна, и Наташа, моя соученица, она рабо-

---

¹ Насправді, за цією адресою знаходився паспортний відділ міліції м. Києва.

тала в Ганновері. Ми уплатили, і нам поставили штампи, на этой уже справке, и мы получили удостоверение на 6 месяцев» [5]. Із цього уривка випливає, що необхідною умовою адаптації в радянському суспільстві було вміння обійти систему державного контролю.

Анонімізація, тобто приховування свого власного минулого, було одним із способів обійти цей контроль і звичною умовою життя в СРСР. Репатріанти тут не стали першовідкривачами, радше вони використовували вже налагоджені прийоми й способи. Наприклад, Євген мусив змінити німецьке прізвище батька на мамине дівоче. Він переконаний, що ніколи не зміг би стати письменником і доктором гідрогеологічних наук, якби цього не зробив [2]. Інеса разом з мамою більше року жили в Києві без документів і продуктових карток, переховуючись у знайомих. Тільки отримавши роботу санітарки в Ортопедичному інституті, мати змогла легалізувати своє становище, а 13-річна дівчина піти до школи [3]. Абсолютно протилежні заходи вжив батько Валерії для того, щоб його дочка, колишня оstarбайтерка, могла спокійно закінчити школу й отримати вищу освіту. Він узяв довідку із психіатричної лікарні, спалив її паспорт, й переїхав з Києва до провінційного білоруського містечка [8, с. 194]. До способів анонімізації, окрім втечі з потягу або фільтраційного табору, переховування, відмови від реєстрації в міліції, трудової міграції, подружніх махінацій, належало також мовчання. Це стосувалося всіх рідних колишнього репатріанта. Ось фрагмент розповіді Зої. «Брат не имел права нигде писать о том, что я его сестра. Он кончил и работал в кибернетике. И там ни в одном документе у него нет, что есть сестра.[...] Иначе – все! И карьера закрылась бы!» [6]. Мовчання як страх, як власну провину, а не лише необхідну тимчасову стратегію пристосування, описала в своїх спогадах Валерія: «Я мовчала багато років. Мовчала, боялася, що рано, чи пізно все розкриється. Страх переслідував мене весь час [...]. Але я мусила мовчати та відчувала себе винною, навіть не знаючи за що» [8, с. 194].

Перелічені практики анонімізації були ще важливими засобами, щоб влаштувати своє життя «так як у всіх», тобто прийти до схвалення в суспільстві зразку життєвого шляху. Етап *нормалізації* для жіночих біографій включає в себе шлюб, зміну прізвища, народження дітей, трудову діяльність, рідше освіту й роботу. Для чоловіків – це служба в армії, отримання освіти, професійна кар'єра. Не зовсім типовий зразок чоловічої біографії Олександра демонструє приклад нормалізації через історію кохання та шлюб. Екстремальний період його біографії (втечі з примусової праці, ув'язнення в концтаборі Бухенвальд та радянській тюрмі, життя нелегала в повоєнному Києві) закінчується щасливим шлюбом з Анною та народженням дочки. Події роману розгорталися також в екстремальних умовах. Олександр змушений був виїхати з Києва працювати на Донбас. У цій

групі завербованих їхала й Анна. Через декілька днів він запропонував їй одружитися. Як подружню пару їх направили працювати на залізницю, а не на шахту. Олександр розповідав: «У меня был месяц свадебный на морозе и с голыми задами. Поселили нас в простой вагон. Телятник железнодорожный. Нам дали солому и ткань для матраца. Одежд не было. Угля для печки тоже не давали. Добывайте где хотите. На улице мороз 20–25 градусов. Все доски в вагоне покрыты инеем. Потом в апреле нам удалось снять комнату, где жило 4 семейных пары и дед, пожилой мужик. В Славянске мы жили на станции в общежитии. В одной комнате было 12 девок и 4 семейные пары, и одна коечка солдатская на нас двоих. А прошло 10 месяцев, и 23 ноября родилась дочка. Дома никто не хотел в это поверить. Ни родственники, ни мать. Ну, как это?! Уехал один – приехал втроем» [7]. Легко було запідозрити у діяч оповідача прагнення отримати матеріальний зиск: до подружніх пар ставилися трохи поблажливіше, можна було отримати кращі умови праці й проживання. На моє питання: «Так Вы женились, потому что можно было лучше устроиться женатому человеку?» – своєю відповіддю Олександр підтвердив власну потребу влаштувати життя за схваленими суспільством нормами. «Нет! Я женился, потому что уже пора привязываться к женщине было» [7].

Етап *компенсації* в біографіях більшості опитаних для проекту очевидців хронологічно співпадає з періодом демократизації радянського суспільства, розпадом СРСР, створенням товариств та спілок колишніх жертв нацизму, початком грошових виплат урядом Німеччини і Австрії, а в особистому житті інформантів – з часом виходу на пенсію, або смертю подружнього партнера, від якого приховувалися «небажані» факти своєї біографії. На цьому етапі починається дослідження власного родоводу, активна літературно-історична творчість, пошук такої діяльності, котра б дозволила вести постійний діалог про пережите, говорити про своє минуле з позиції експерта і отримати таким чином символічне визнання. Серія інтерв'ю з колишніми остарбайтерами й військовополоненими, які погодилися розповісти свої життєві історії для цього проекту, є також безпосереднім зразком такої діяльності. Прикладом неординарної комеморативної творчості є роботи Віктора – серія із 35 малюнків олівцем – ілюстрації до його історії життя з короткими текстовими поясненнями. Автор не був професійним художником, він розглядає ці малюнки в першу чергу як історичний документ, а не художній твір.

Дослідження біографічних інтерв'ю з колишніми примусовими робітниками і військовополоненими, які зараз мешкають у Києві, дозволило показати історичні події з позиції самого їх учасника.

Аналіз повідомлених в інтерв'ю фактів і життєвих випадків, з точки зору вибору індивідом форм поведінки і стратегій виживання, слугував

для реконструкції соціальної практики адаптації репатріантів у повоєнному радянському суспільстві. Описані в інтерв'ю різні способи подолання обмежень та заборон як то: приховування факту перебування в Німеччині, уникнення реєстрації, махінації з документами, свідчать про активну роль індивіда в історичних подіях, про існування «збоїв» і «тріщин» у відлагоджених системах примусу тоталітарної держави.

Співставлення та аналіз розказаних життєвих історій опитаних для проекту колишніх репатріантів показує, що на індивідуальному рівні деякі з них змогли досягти високого соціального статусу в радянському суспільстві. З іншого боку, як окрема соціальна група зі своїм специфічним досвідом переживання війни військовополонені та оstarбайтери були витіснені на периферію суспільного середовища СРСР на противагу, наприклад, учасникам бойових дій, партизанам чи трудівникам тилу. І лише з розпадом комуністичної системи вони здобули належне визнання в суспільстві, як учасники війни й жертви нацистських переслідувань.

Список використаних джерел:

1. Архів східного інституту українознавства (далі – АСІУ. Інтерв'ю FL032 (жін., 1929 р.н.). Запис 12.05.2005, м. Київ.
2. АСІУ. Інтерв'ю FL027 (чол., 1936 р.н.). Запис 22.04.2005, м. Київ.
3. АСІУ. Інтерв'ю FL023 (жін., 1933 р.н.). Запис 19.01.2006, м. Київ.
4. Особистий архів автора (далі – ОАА). Інтерв'ю РК 012 (чол., 1933 р.н.). Запис: 11.07.2009, м. Київ
5. ОАА Інтерв'ю РК 007 (жін. 1925 р.н). Запис 11.02.2009, м. Київ.
6. ОАА Інтерв'ю РК 006 (жін., 1928 р.н.). Запис 09.02.2009, м. Київ
7. ОАА. Інтерв'ю РК 016 (чол., 1925 р.н.). Запис 21.10.2009, м. Київ.
8. «...То була неволя»: Спогади та листи оstarбайтерів / НАН України; Інститут історії України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» / В. А. Смолій (голов. ред.), Т. В. Пастушенко (упоряд.), М. Ю. Шевченко (упоряд.). – К., 2006. – 544 с.
9. Bonwetsch Bernd Sowjetische Zwangsarbeiter vor und nach 1945. Ein doppelter Leidensweg // Jahrbuch für dieGeschichte Osteuropas, 41, 1993. – S. 532–546.
10. Herbert U. Fremdarbeiter: Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. – Bonn: Dietz, 1999. – S. 489.
11. Jacobmeyer W. Vom Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Auslaender. Die Displaced Persons in Deutschland. 1941–1945. // Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft. – Göttingen: Vandenhoeck U.Ruprecht in Göttingen, 1985. – Bd 65. – 324 s.
12. Буцько О. В. В неоплаченом долгу: к вопросу о компенсации труда рабов третьего рейха. // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. праць. – Вип. 4 – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – С. 90–95.

13. Буцько О. В. «С возвращеньцем»: судьба украинских граждан, репатриированных на Родину // *Сторінки воєнної історії України: 36. наук. праць.* – Вип. 2. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. – С. 148–162.

14. В боротьбі за Українську державу / М. Марунчак. – Львів: Меморіал, 1992. – 1303 с.

15. Гальчак С. Д. Остарбайтери з Поділля (1942–1947): дис. ... канд. іст. наук / С. Д. Гальчак. – К., 2002. – 194 с.

16. Грінченко Г. Г. Усна історія: Методичні рекомендації з організації дослідження: Для студентів і аспірантів. – Х., 2007. – 28 с.

17. Грінченко Г. Г. Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни»: монографія / Г. Г. Грінченко. – Харків: НТМТ, 2010. – 336 с.

18. Земсков В. Репатриация советских граждан в 1945–1946 годах. Опираясь на документы // *Россия XXI.* – 1993. – № 5. – С. 74–81.

19. Земсков В. Репатриация советских граждан и их дальнейшая судьба (1944–1956 гг.) // *Социологические исследования.* – 1995. – № 5. – С. 3–13.

20. Земсков В. Н. К вопросу о репатриации советских граждан 1944–1945 гг. // *История СССР.* – 1990. – № 4. – С. 26–41.

21. Земсков В. Репатриация перемещенных советских граждан // *Война и общество, 1941–1945: В 2-х кн.* / Отв. ред. Г. Н. Севастьянов; Ин-тут российской истории. Кн. 2-я. – М, 2004. – С. 331–359.

22. Коваль М. «Остарбайтери» України – раби Гітлера, ізгої Сталіна // *Політика і час.* – 1998. – № 9–10.

23. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – К., 1999. – С. 170–196.

24. Коваль М. В. Гірка доля українських оstarбайтерів // *Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945* / Головна редакційна колегія: І. О. Герасимов (голова), І. Т. Муковський і П. П. Панченко (заст. голови), Р. Г. Вишневський (відп. секретар). – К., 2000. – 944 с.

25. Людкое А. История повседневности в Германии: Новые подходы к изучению труда, войны и власти – Москва: РОСПЭН, 2010. – 255 с.

26. Пасерини Л. Рабочие Турина и фашизм (главы из книги) // *Хрестоматія по усній історії / Пер., сост., вступление, общ., ред. М. В. Лоскутовой.* – СПб., 2003. – С. 244.

27. Пастушенко Т. В. Репатріація українських «остарбайтерів» на батьківщину: 1944–1947 рр. // *Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України.* – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 3. – С. 123–136.

28. Пастушенко Т. В. Доля українських оstarбайтерок в Німеччині та після повернення до СРСР // *Тріщина через усе життя. Спогади українських примусових робітниць землі Рейнлад / Каталог виставки* – 2007. – С. 58–72.

29. Пастушенко Т. В. Остарбайтери з України: вербування, примусова праця, репатріація (історико-соціальний аналіз на матеріалах Київщини): дис...канд. іст. наук / Т. В. Пастушенко. – К., 2007. – 238 с.

30. Пастушенко Т. В. «В'їзд репатріантів до Києва заборонено...»: повенне життя колишніх оstarбайтерів та військовополонених в Україні / Наук ред. О. Лисенко; Реценз.: Г. Боряк, О. Удод, Т. Пентер. НАН України. Інститут історії України; Нім. фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє». – К., 2011. – 164 с.

31. Полян П. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва, 2002. – 896 с.

32. Полян П. М. Жертвы двух диктатур. Оstarбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация. – М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. – 442 с.

33. Портелли А. Устные источники // Хрестоматия по усной истории / Пер., сост., введение, общ., ред. М. В. Лоскутовой. – СПб., 2003. – С. 32–52.

34. Рождественская Е. Биографическая работа по возвращению смысла: истории жизни оstarбайтеров // У пошуках власного голосу: Усна історія, як теорія, метод та джерело: Зб. наук. ст. / За ред. Г. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фріезен. – Харків, 2010 – С. 25–38.

35. Толстой Н. Жертвы Ялты / Пер. с англ. Е. С. Гессен. // Исследования новейшей русской истории. – Париж: YMCA-Press, 1988. – Т. 7. – 530 с.

36. Устная история и биография: женский взгляд // Устная история, биография и женский взгляд / Ред. и сост. Е. Ю. Мещеркина. – М.: Невский простор, 2004. – С. 272.

37. Шевяков А. А. «Тайны» послевоенной репатриации // Социологические исследования. – 1993. – № 8. – С. 3–12.

38. Шевяков А. А. Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в оккупационных зонах государств антигитлеровской коалиции. // Население России в 1920–1950-е годы: численность, потери, миграции: Сб. науч. трудов. – М., 1994. – С. 195–222.

Пастушенко Т. В. Соціалізація в післявоєнному Києві: опыт репатріанта (1945–2000)

Эта статья является попыткой критического взгляда на интервью, как исторический источник исследования послевоенной судьбы киевлян, которые в годы Второй мировой войны привлекались к рабскому и принудительному труду в нацистской Германии.

Ключевые слова: *соціалізація репатріантов, легітимація, анонімізація, нормалізація, компенсація.*

Pastushenko T. V. Socialization in the Postwar Kiev: Experience of the Repatriate (1945–2000)

This article is an attempt to critically look at the interview as a historical source study of post-war Kiev, which were brought during the Second World War as a slave and forced labor to Nazi Germany.

Keywords: *socialization of the repatriates, legitimation, anonymization, normalization, compensation.*